

В. С. Іваневич, А. А. Трембіцький

*Хмельницький міський відділ центру дослідження історії Поділля
Інституту історії НАН України***УСТИМ КАРМЕЛЮК****(до 200-річчя початку повстанського руху на Поділлі)**

У статті на основі маловідомих праць дослідника з української діаспори П. Панасенка і талановитого українського літератора 40-х років ХХ ст. Г. Соколенка розкриваються життєві шляхи і діяльність відомого українського національного героя, видатного керівника повстанського руху на Поділлі в 1813-1835 рр. проти національного і соціального гніту – Устима Кармалюка.

Ключові слова і словосполучення: українська діаспора, повстанський рух, Поділля, 1813-1835 рр., Устим Кармалюк.

*«Минуть роки, і кров зашєрхне,
і висхне Збруч, мутна ріка,
і тільки пісня не померкне,
як гнів і ніжє Кармелюка».*

М. Драй-Хмара. «Прощання з Поділлям» (1923)

Становище кріпосного селянства на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. було надзвичайно важким. Воно ще більше погіршувалося тим, що власниками більшості поміщицьких маєтків були польські пани – давні і віковічні вороги українського народу. Основною причиною посилення поміщицького гніту над селянством в цей період був великий попит на хліб на внутрішніх і зовнішніх ринках. Поміщики розширювали свої засіви, зменшуючи при цьому селянські наділи, а через те, що панщина доходила до 6-7 днів на тиждень, в селянина не залишалось часу для обробітку своїх клаптиків землі. На панщину гнали не тільки дорослих чоловіків, але і жінок, 70-річних дідів і малих дітей, де робочий день тягнувся від сходу до заходу сонця, а під час жнив селяни працювали ще й вночі. Поміщики купували і продавали селян, як робочу худобу, нерідко розлучали сім'ї, віддавали в рекрути, одержуючи за це гроші з казни, без суду висилали до Сибіру, гвалтували селянських жінок і дочок. Селяни, розорені цією експлуатацією, під страхом жорстокої кари не мали навіть права скаржитися на поміщика, хоча жили напівголодно, не маючи, як співається в народній пісні: «ні сніпка жита, ні в полі, ні дома» [1].

Селяни, як уміли, боролись проти своїх експлуататорів, тому селянський рух в першій половині ХІХ ст. набрав на Поділлі особливо гострих форм і охопив ряд сіл і містечок – Вівсяники, Галузинці, Гатну Деражню, Головчинці, Деражню, Кальну, Комаринці, Красносілку, Нетенинці, Новосілку, Ходаки та інші, перекидаючись на сусідні повіти Волині і Київщини [1].

Драматичною сторінкою антикріпосницької боротьби першої третини ХІХ ст. стали виступи подільських селян, які вдались до партизанських методів боротьби проти поміщиків. Організатором цього руху став селянин-кріпак Устим Кармелюк (родинне прізвище – Карманюк). Жорстокі картини знущання поміщиків над селянами не зламали його характер, а перетворили на відчайдушного бунтаря. У 1812 р. пан віддав Устима в солдати. Наступного ж року уланський полк, у якому служив Устим, розмістився в Кам'янці-Подільському, «останній

гайдамака», скориставшись цим, утік зі служби й повернувся в рідні місця, де приєднався до ватаги із селян-кріпаків, військових дезертирів, містечкових торговців і дрібних шляхтичів. Невдовзі він став їхнім ватажком, і упродовж 1813-1835 рр. загони Кармелюка здійснили більше 1000 нападів на поміщицькі маєтки, сільські й придорожні корчми, господарства заможних селян.

Найінтенсивніше загони Кармелюка діяли в Літинському та Летичівському повітах Подільської губернії, проте нападів його загонів зазнавали й поміщики Балтського, Вінницького, Могилівського і Проскурівського повітів, а також Бессарабії. Устима та його побратимів активно підтримували селяни. Для забезпечення свого загону він налагодив зв'язки з містечковими євреями, через яких реалізовував «відібране» в поміщиків майно. Царські власті неодноразово заарештовували Устима Кармелюка й карали: 1000 ударів шпіцрутенами, чотири рази засиляли на каторгу в Сибір, але щоразу Кармелюк утікав звідти й повертався на Поділля.

Устим Кармелюк водночас і героїчна, і трагічна історична постать. Від нападів його загонів страждали також ні в чому не винні заможні селяни. І нападники, і потерпілі були жертвами кріпосницької політики царизму щодо українського селянства. Комісія, яка упродовж декількох років проводила слідство над Кармалюком і його співучасниками, зареєструвала понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки й притягнула до суду більше 2700 осіб, а майже 20 тис. осіб були запідозрені або звинувачені у зв'язках з Кармелюком [1].

Про Устима Якимовича Кармелюка (*Карманюка, Кармалюка, Карменюка*) (*10.03(27.02).1787, с. Головчинці, Літинський повіт, Подільська губернія (*нині с. Кармалюкове, Жмеринський район, Вінницька область* – †22(10).10.1835, с. Шляхові Коричинці (*нині с. Волоське, Деражнянський район, Хмельницька область*)) – відомого українського національного героя, видатного керівника повстанського руху на Поділлі в 1813-1835 рр. проти національного і соціального гніту написано багато [1; 2].

Опоетизований образ народного месника, «славного лицаря», «українського Робіна Гуда» український народ зберіг у своїх піснях і переказах. Так, образ Кармалюка відобразили у своїх творах українські письменники – С. Васильченко, Марко Вовчок, В. Кучер, М. Старицький, І. Гуржій, О. Компан та ін. Харківський композитор В. Костенко написав оперу «Кармелюк». Фольклорні здобутки про народного героя збирали М. Костомаров, Т. Шевченко. Останній назвав його «славним лицарем». Йому присвячено фільми: Ф. Лопатинського «Кармалюк» (1931), Г. Тасіна «Кармелюк» (1938), Г. Кохана «Кармелюк» (1986, т/ф, 4 серії) [2].

Знаний подільський історик В. Дячок захистив кандидатську дисертацію «Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835)» (2000) [3].

Численні документи, фотографії, речові матеріали з історії повстанського руху на Поділлі в 1813-1835 рр. проти національного і соціального гніту під проводом народного героя Устима Кармелюка зібрано в Літинському районному краєзнавчому музеї імені Устима Кармелюка (сmt. Літин, Вінницька область) [4].

Іменем керівника повстанського руху на Поділлі в першій половині ХІХ ст. Кармелюка названо вулиці в таких містах, як: Івано-Франківськ, Житомир, Кривий Ріг (Дніпропетровська обл.), Луганськ, Сміла (Черкаська обл.), Чернівці; іменем Устима Кармелюка – вулиці в містах: Бровари (Київська обл.), Дрогобич (Львівська обл.), Київ, Ковель (Волинська обл.); іменем Устима Кармелюка названо провулок у Києві. На його честь названі населені пункти Кармалюкове та Кармалюківка [2].

Проте й досі залишаються маловідомими для українських науковців, істориків і краєзнавців, не тільки творчі здобутки дослідників з США,

Канаді та Німеччині про Устима Кармелюка, серед яких праці: Марка Вовчка «Кармелюк і невільничка (Два оповідання)» (*Vinnipeg*, 1917), до якого ввійшли оповідання «Кармелюк» і «Невільничка» [5], Д. Тягнигора «Кармалюк. Драма на 4 дії» (*Нью-Йорк*) [6], П. Панасенка «Славний лицар» (*Нью-Йорк*, 1965) [7], І. Коровицького «Кармалюк (У двохсоту річницю народження)» (*Мюнхен*, 1987) [8] та інших, але й праці українських літераторів 40-х років ХХ ст. Ф. Ястремова [1] та Г. Соколенка [9; 10, с.20; 11, с.174] тощо.

Так, до теми висвітлення повстанського руху на Поділлі під проводом Устима Кармелюка звертався талановитий, але маловідомий український поет, колишній кореспондент газети «Заславський вісник» Герась Соколенко (Шмигельський, *03.03.1920 – †20.02.1945), уродженець с. Михля Ізяславського р-ну (влітку 1942 р. за причетність до ОУН був заарештований фашистами і півроку відсидів у Шепетівській в'язниці; весною 1943 р. вивезений в табір «Ост» (м. Шопеніц, Сілезія), де працював у цегельні; після звільнення з табору призваний в армію і загинув на фронті поблизу с. Борау, Німеччина). Г. Соколенко друкувався в газетах «Волинь» і «Заславський вісник», часописах – «Дорога», «Крилаті», «Дозвілля», «Пробоем» (Прага) та інших. Деякі його поезії, зокрема вірш «Поділля» видрукувано в україномовному часописі української діаспори «Свобода» (Нью-Йорк, 1955) [9], а в 1981 р. зусиллями українського поета, прозаїка, драматурга, радіожурналіста, редактора, публіциста, громадського діяча, члена ОУП «Слово» та АДУК Л. Полтави упорядковано і видано книжку «Герась Соколенко (1921-1945?). Твори поета невідомої долі» (Нью-Йорк ; Філадельфія) [11, с. 174]. Герась Соколенко в своєму вірші «Поділля» писав:

Коли неначе білим шарфом
Покриє яблуні весна,
Тоді наструнить вітер арфу
І бризне пісня голосна.

Тоді серця для нас окрилить
Любов. І там, де явори,
Замають лебедів вітрила,
Немов казкові прапори.

Небесний дах осипле жаром
Зорі палаюча рука,
І захитаються над яром
Рожеві крила вітряка.

Діди на втоптаній дорозі
Плуги на поле повезуть,
І я, забувши дальню осінь,
Тебе чекатиму внизу.

І прийдеш ти у час дозвілля,
І зашумить внизу ріка,
І знов устане над Поділлям
Забута тінь Кармелюка [9].

Знаний діаспорний науковець П. Панасенко присвятив йому статтю «Славний лицар (Нью-Йорк, 1965) [7], в якій писав: «Він [Устим Кармелюк] народився темної зимової ночі в хаті головчинського селянина-кріпака Якіма Кармелюка року Божого 1787-го, майбутній народній герой Поділля – батьківщини славного Кармеля, де серед покріпаченого люду були дуже живучими національно-визвольні й волелюбні традиції українського народу».

Життя Устима Кармелюка, 130-річчя від дня загибелі якого минає в цьому році, за влучним висловом Тараса Шевченка, може становити частину історії його батьківщини й народу.

Лише легендарна людина, наділена незвичайним розумом і надприродною силою, змогла витримати за своїх неповних 48 років жорстоку рекрутчину, багато сотень ударів шпіцрутенами й батогами, спокійно вислухати смертний вирок, не занепасти духом і зберегти залізну волю, зносячи кайдани, холодні мури в'язниць; знайти в собі сили для втечі з них; витримати люті морози й холодні сніги, добираючись із Сибіру на рідне Поділля. Не даремно у народі казали, що немає на світі таких кайданів, щоб у них можна було закувати Кармелюка.

Понад 15 тисяч верств з тавром на обличчі через увесь Сибір йде пішки Кармелюк. Раз, і вдруге, і втретє... Тайгою... іноді більше року, і кожного разу його очікував поневолений люд в Україні. Це й надавало йому немовби надлюдських сил. Про це і в народній пісні співається:

За Сибіром сонце сходить.
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармелюка,
Всю надію майте...

Подібно, як лицар гуцульського роду Олекса Довбуш у Карпатах, так Устим Кармелюк на Поділлі боровся за права народу, за людську гідність кріпаків. Та не лише на Поділлі, а й на Волині, Київщині і взагалі Правобережній Україні. Селянські загони Устима Кармелюка вчинили понад тисячу сміливих наскоків на маєтки гнобителів.

Кармелюківщина стала такою небезпечною, що справою Устима Кармелюка займався «сам великий князь» Константан Павлович – брат московського царя.

Ще за життя лицаря народ складав про нього пісні, оповідання, легенди, перекази.. Кармелюк, крім української, вільно володів польською, єврейською та російською мовами, що давало йому змогу легко переховуватися, представлятися в одязі польського пана, російського чиновника, жандарма, орендаря, корчмаря... Та й сам він був красень: зросту великого, будови міцної, волосся русяве, обличчя круглоvide, очі сірі.

Протягом усього життя на щоденний шмат хліба Устим Кармелюк заробляв собі шевством; біля вбитого героя знайдено маленьку торбинку із шевськими цвяшками.

Постаттю Устима Кармелюка, лицаря чести й справедливості, цікавилися українські письменники, мистці, вчені. Відомо, як пильно цікавився Кармелюком Тарас Шевченко. Образ славного месника стояв перед очима видатної української письменниці Марка Вовчка. Вона довгий час проживала на Поділлі й на почутих народних піснях та легендах про героя вперше в українській літературі змалювала образ Кармелюка.

Свій погляд на героїчній постаті Устима Кармелюка зупинив видатний український письменник Михайло Старицький, автор відомого мистецького полотна – роману «Кармелюк». Пізніше захоплювався піснями й героїчними вчинками народного месника Степан Васильченко, написавши про нього романтичний твір.

Образ українського національного героя Устима Кармелюка запалював мистецьку уяву і Панаса Мирного і Лесі Українки, і Михайла Коцюбинського...

Коли великий Кобзар Тарас Шевченко повертався із заслання, то у «Щоденнику» 28 травня 1858 року не випадково записав народну пісню «Повернувся я з Сибіру», назвавши Устима Кармелюка «славним лицарем».

Славний лицар! – так з глибокою пошаною згадує Устима Кармелюка український народ. З великою любов'ю бережуть пам'ять про нього земляки-подоляни» [7].

Дослідник творчості Кобзаря Є. Ненадкевич, характеризуючи поему «Варнак» Т. Шевченка та однойменну повість про отамана ватаги селян-месників Кирила (прототипа, безперечно, Устима Кармелюка), пише: «Пісні і легенди про Кармелюка являють собою поетично-народну основу поеми і паралель до неї. Згадані у творах населені пункти – це всі місця, де побував поет-пророк під час своєї подорожі по Волині та Поділля, де ще живі були спогади про виступи Устима Кармелюка проти панів, де народ ще співав пісні про його героїчні вчинки. Напади повстанців, яких очолював герой повісті, здійснювались не в інтересах власної наживи, про що оспівано народом у широко відомій пісні «Повернувся я з Сибіру», слова якої повністю записані в щоденниках Т. Шевченка 20 травня 1856 р.¹:

За Сибіром Сонце сходить... Хлопці, не зівайте:
Ви на мене, Кармалюка, всю надію майте!..
Зібрав собі славних хлопців... Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі ждять подорожнього...
Зовуть мене розбійником, що людей вбиваю, –
Я багатих убиваю, бідних награждаю.
З багатого хоч я візьму – убогому даю:
А так гроші розділивши, гріха я не маю [12].

Героїчну, майже чвертьвікову боротьбу Кармелюка обірвала поміщицька куля. Під час одної із облав на нього, в ніч з 21 (9) на 22 (10) 1835 р. шляхтич Рудковський убив Кармелюка пострілом з рушниці. Після смерті Кармелюка царському урядові ще довго не вдавалося придушити селянські рухи першої половини ХІХ ст. Поділля. В історії нашої батьківщини діяльність Кармелюка завжди буде за прикладом непохитної мужності і залізної волі, проявлених у боротьбі з волю українського народу [1].

Список використаних джерел:

1. Ястремов Ф. Устим Кармалюк / Ф. Ястремов // Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1938. – 22 жовтня. – С. 7.
2. Кармалюк Устим Якимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki (06.04.2013). – Назва з екрану; Гуржій І.О. Устим Кармалюк : історико-біографічний нарис / І.О. Гуржій, О.С. Компан. – К. : [б. в.], 1960. – 79 с.; Дячок В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко : творення міфологеми / В. Дячок, В. Яременко // Сучасність (Київ). – 1997. – № 5. – С. 123-127; Трембіцький А.А. Славний лицар Поділля / А.А. Трембіцький // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський : ФОП О.В. Сисин, 2012. – С. 268-271; Іваневич В. Устим Кармелюк (до 200-річчя початку повстанського руху на Поділля) / Віталій Іваневич // Деражнянина: минуле і сучасне : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / ред. кол. Л.В. Баженов (голова) та ін. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2013. – С. 156-165.
3. Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділля (1813-1835) : дис. ... канд. іст. наук / Валерій Васильович Дячок. – К., 2000. – 226 с.
4. Літинський краєзнавчий музей імені Устима Кармалюка // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (06.04.2013). – Назва з екрану.
5. Вовчок М. Кармелюк і невільничка (Два оповідання) / Марко Вовчок. – Вінніпег : Українська видавнича спілка, 1917. – 60 с.

* Подано із збереженням стилю і мови автора.

6. Тягнигоре Д. Кармалюк : драма на 4 дії / Дмитро Тягнигоре. – Нью-Йорк : Накладом української книгарні імені Т. Шевченка, [б. р.]. – 32 с.
7. Панасенко П. Славний лицар / П. Панасенко // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 218. – 23 листопада. – С. 2.
8. Коровицький І. Кармалюк (У двохсоту річницю народження) / Іван Коровицький // Сучасність (Мюнхен). – 1987. – Ч. 11 (319). – листопад. – С. 65-83.
9. Соколенко Г. Поділля / Герась Соколенко // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 206. – 26 жовтня. – С. 2.
10. Герась Соколенко (1921-1945?). Твори поета невідомої долі / упоряд. Л. Полтава ; обкладинка Ю. Кульчицького. – Нью-Йорк ; Філадельфія : АДУК-ООЧСУ, 1981. – 37 с.
11. Герась Соколенко // Літературна Хмельниччина ХХ століття : хрестоматія / упоряд. М.Ф. Федунець. – Хмельницький : Поліграфіст, 2005. – С. 174-182.
12. Шевченко Т. Щоденник / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. тв. : в 6 т. – К. : [б. в.], 1964. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. – С. 7-245. – Із змісту: [Запис Т. Шевченком у щоденнику пісні про У. Кармалюка «Повернувся я з Сибіру»]. – С. 243-244.

On the basis of not well-known works of a researcher from the Ukrainian diaspora P. Panasenko and a talented Ukrainian man of letters of the 40-ies of the XX century G. Sokolenko life ways and activity of a famous Ukrainian national hero, a significant chief of a rebel movement against national and social burden in Podillya region in 1813-1835-ies, Ustym Karmalyuk, are described in the article.

Key words and word-combination: Ukrainian diaspora, rebel movement, Podillya, 1813-1835-ies, Ustym Karmalyuk.

Отримано: 30.05.2013 р.